

Konrad Mateusz Żurek

Pozycja finansowo-prawna Kościoła katolickiego obrzędku łacińskiego w Polsce międzywojennej

The Financial and Legal Position of the Latin Rite Catholic Church
in Interwar Poland

Wprowadzenie

Odzyskanie niepodległości przez państwo polskie już na samym początku rodziło wiele problemów natury prawnej i politycznej. Jeden z nich dotyczył relacji na linii państwo–Kościół. Istotnym zagadnieniem, nad którym należało się pochylić, było niezwłoczne uregulowanie kwestii wyznaniowych podlegających presji ze strony międzynarodowej, jak również wewnętrznym naciskom społeczeństwa, które w dużym stopniu oddziaływały na politykę w tym zakresie. Należy zauważyć, iż państwo polskie po 1918 r. było państwem wielonarodowościowym oraz wielowyznaniowym, co, jak dobitnie ukazała historia, silnie uwypuklało odrębność za sprawą różnic religijnych i konfesyjnych (Resler, 2016).

Uprzywilejowaną pozycję Kościoła katolickiego w Polsce międzywojennej potwierdzała Konstytucja marcowa. Kolejnym trudnym zadaniem, z którym musiała się zmierzyć władza państwowa, było zniesienie dziedzictwa prawodawstwa państw zaborczych, a precyzując – kwestia unormowania zasad zwrotu dóbr zsekularyzowanych przez Rosję, Prusy i Austrię, a następnie przejętych w 1918 r. przez Rzeczpospolitą. Rewindykacja tych dóbr kościelnych i klasztornych miała charakter rekompensacyjny, a jej nadrzędnym celem było wyrównanie krzywd, jakie zostały wyrządzone przez państwa zaborcze (Maziarz, 2015).

Ważna była także polityka międzynarodowa – w zbliżonym czasie Watykan zawarł szereg umów międzynarodowych, które normowały jego stosunki z państwami (Włodarczyk, 1986). Występujący w tym okresie układ międzynarodowy oraz liczne negocjacje odrodzonego państwa polskiego ze Stolicą Apostolską

gwarantowały Kościołowi katolickiemu silną pozycję. W okresie międzywojennym funkcjonował on w trzech obrządkach, tj. łacińskim, grecko-rusińskim oraz ormiańskim, co sprawiało, że każdy z wymienionych obrządków prowadził własne sprawy finansowe (Cieślak, b.d.). Jak już wspomniano, najważniejszymi problemami, z jakimi należało się uporać, była przede wszystkim unifikacja prawodawstwa wyznaniowego, określenie nowych granic diecezji, a także uregulowanie problemów mniejszości narodowych.

Nauka społeczna Kościoła oraz jej odniesienia do prawa własności, spotkała się w tamtym okresie z dużym rozgłosem w Europie Zachodniej, dając asumpt do rozwoju różnych katolickich ruchów społecznych. Z kolei na ziemiach polskich, będących pod zaborami w chwili ogłaszania *Rerum novarum*, początki nowego nauczania spotkały się z różnymi reakcjami polskich duchownych, wśród których nie brakowało opinii negatywnych (Stanulewicz, 2012). Jak pisał Stanulewicz (2012, s. 68), sytuacja w kraju zaogniła się tuż po odzyskaniu niepodległości. Istotną rolę odegrały w tym okresie partie lewicowe i koła radykalne. W zaistniałej sytuacji duchowieństwo musiało zająć zdecydowane stanowisko w kwestii społecznej. Odwołując się m.in. do hasła solidaryzmu społecznego, polscy duchowni w dużej mierze bazowali na modelu demokracji chrześcijańskiej, opierającej się głównie na nauce papieża Leona XIII. Prominentne osoby duchowne uważały, że nierówności społeczne są naturalne, jednocześnie przestrzegając innych przed uleganiem utopijnym hasłom – szczególnie odnoszącym się bezpośrednio do zrównania ekonomicznego wszystkich grup społecznych. Głoszone przez hierarchów nauki odwołujące się do współdziałania państwa – jak również społeczeństwa – na rzecz odrodzenia niższych stanów, miały dwa priorytety. Cel nadrzędny stanowiło wzmocnienie katolicyzmu, drugim było krzewienie pierwiastka narodowego. Społeczne odrodzenie dokonać się miało na kanwie funkcjonujących już struktur oraz instytucji. Szczególną dbałość, zdaniem Stanulewicza (2012, s. 75), przykładano do utrzymania nienaruszalności prawa własności. Polscy hierarchowie kościelni często negowali wszelkie formy zmiany struktury własnościowej na ziemiach polskich, uważając, iż ma ona nienaruszalny charakter.

Okres, w którym nasz kraj znajdował się pod zaborami, wyraźnie umocnił autorytet Kościoła katolickiego. Należy podkreślić, że głównym wyznacznikiem polityki wyznaniowej restytuowanego państwa polskiego stała się idea budowy jedności państwowej oraz narodowej na gruncie religijnym. Uprzywilejowaną pozycję Kościoła katolickiego sygnalizowała m.in. Konstytucja marcowa z 1921 r. Status prawny Kościoła katolickiego zawarty był w art. 114 Konstytucji, stanowią-

cym, że Kościół katolicki zajmuje naczelne stanowisko wśród równouprawnionych wyznań i rządzi się własnymi prawami (Leszczyński, 2006).

1. Konkordat z dnia 10 lutego 1925 roku

Konkordat z 1925 r. normował w sposób całościowy pozycję prawno-ustrojową Kościoła katolickiego w II Rzeczypospolitej (Góralski, 2018). Podstawę ujęcia problemu prawa Kościoła do posiadania dóbr doczesnych w Konkordacie stanowił Kodeks Prawa Kanonicznego z 1917 r. (KPK 1917), zgodnie z którym: „wrodzone prawo swobodnego i niezależnego od władzy świeckiej nabywania i posiadania dóbr doczesnych i zarządzania nimi” (Glinkowski, 2007, s. 178) posiada Kościół katolicki i Stolica Apostolska. Wymieniona zasada odróżnia przeznaczenie dóbr kościelnych, a mianowicie mają one służyć dla osiągnięcia właściwych celów, a nie tylko osiągnięcia zysków. Jak słusznie zauważył w swojej publikacji Glinkowski (2007, s. 178–179) prawo to nie było uznawane w przepisach pruskich (na terenie byłego zaboru pruskiego). Kościół, aby nabyć majątek, w dużej mierze uzależniony był od władz państwowych. Jego pozycja finansowa i prawna zmieniła się za sprawą Konkordatu podpisanego w dniu 10 lutego 1925 r.

Losy Kościoła katolickiego w Polsce okresu międzywojennego były uzależnione od księży, którzy byli proboszczami parafii. Mieli oni duży wpływ na wiernych oraz na utrzymanie administracyjne parafii. Ponadto zajmowali się sprawami materialnymi i problemami społecznymi. Warto również dodać, że sama struktura Kościoła katolickiego, opierająca się w dużym stopniu na zasadzie hierarchicznej, pozwalała księżom osiągać wysoką pozycję społeczną (Gmitruk, 2019).

O tym, jak ważną rolę odgrywał Konkordat z 1925 r., świadczy wiele sporów politycznych, zwłaszcza tych odnoszących się do jego ratyfikacji. W Sejmie negowano jego rolę, a jednym z głównych przeciwników jego przyjęcia był poseł Polskiej Partii Socjalistycznej Kazimierz Czapinśki, który głosił pogląd, że Kościół katolicki otrzymał zbyt wiele przywilejów majątkowo-finansowych. Zwrócił także uwagę na fakt, iż Kościół jest już beneficjentem ziemskim, a jego pozycja majątkowa stanowi duże zagrożenie dla realizacji reform finansowych oraz społecznych (Leszczyński, 2012, s. 180–181). Problematyka odnosząca się do majątku kościelnego całkowicie zdominowała posiedzenia komisji do spraw wprowadzenia konkordatu w życie. Wszelkie świadczenia finansowe na rzecz Kościoła były większe, niż głosił to projekt Konkordatu. Przedstawiciele strony rządowej wiedzieli jednak, że jest to uznanie roszczeń do nieruchomości, które

zostały zsekularyzowane przez państwa zaborcze i w pewnej jednak części przejęte przez polskie państwo (Wiślocki, 1981).

Warto zwrócić uwagę na preambułę Konkordatu, która głosi, że papież i prezydent: „pragnąc określić stanowisko Kościoła Katolickiego w Polsce i ustalić zasady, które w godny i trwały sposób kierować będą sprawami kościelnymi na ziemiach Rzeczypospolitej, postanowili zawrzeć konkordat”. Poddając analizie tekst preambuły, można pokusić się o stwierdzenie, że Konkordat w dużej mierze bardziej dbał o sprawy Kościoła niż o interes państwa.

Analizowana umowa rozwijająca w 27 artykułach normy wyznaniowe mieszczące się w ustawie zasadniczej z 1921 r. miała na celu – jak pisze Krukowski (2000, s. 230) – określić stanowisko Kościoła katolickiego w Polsce, jak również ustalić zasady, które zarówno w godny, jak i trwały sposób, mogłyby kierować sprawami kościelnymi na ziemiach Rzeczypospolitej.

2. Regulacje majątkowe w świetle Konkordatu z 1925 roku

Finansowanie kościołów oraz związków wyznaniowych od wielu wieków było istotnym elementem systemu regulacji prawnych kształtujących relacje pomiędzy Kościołem a państwem, zaś tematyka finansowania instytucji kościelnych wzbudzała w opinii publicznej wiele skrajnych emocji, również w okresie międzywojennym (Stanisławski, 2011). Realizacja zadań finansowych niewątpliwie wymagała w tamtym okresie trwałych dóbr mających charakter materialny, takich jak przykładowo świątynie oraz środki finansowe, które są niezbędne do realizacji głównych założeń funkcjonowania Kościoła katolickiego w Polsce (Krzywkowska, Poterała, 2020). Uprawnienia prawno-majątkowe Kościoła katolickiego do nabywania oraz posiadania dóbr doczesnych, jak również do zarządzania i alienacji, nie mogły być zlekceważone, dlatego, że jako środki ziemskie mają służyć realizacji zadań o charakterze ściśle religijnym (Wenz, Skwierczyński, 2014). W okresie Polski międzywojennej także kwestie opodatkowania, jak i zwolnienia od podatków Kościoła rzymskokatolickiego oraz jego duchowieństwa, bazowały na ustawodawstwie podatkowym, postanowieniach Konkordatu oraz przepisach prawa kanonicznego (Wiślocki, 1981).

Konkordat zawiązany pomiędzy Polską a Stolicą Apostolską, którego negocjatorem w tym okresie był ówczesny Minister Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego Stanisław Grabski, wydatnie rozszerzał uprawnienia Kościoła katolickiego. Na mocy tej umowy międzynarodowej określone zostały m.in. granice diecezji, lecz przede wszystkim zapewniono Kościołowi nienaruszalność

dóbr kościelnych (Gąsior, 2000). W art. XIV Konkordatu uregulowane zostały również kwestie dotyczące zabezpieczenia własności i przeznaczenia majątków kościelnych:

Dobra, należące do Kościoła, nie będą przedmiotem żadnego aktu prawnego, zmieniającego ich przeznaczenie, inaczej, jak za zgodą władzy duchownej, z wyjątkiem wypadków, przewidzianych przez ustawy o wyłączeniu dla celów regulacji dróg przewozowych i rzek, obrony państwowej oraz podobnych celów. W każdym razie przeznaczenie nieruchomości i ruchomości, poświęconych wyłącznie dla służby bożej, jako to: kościołów, przedmiotów, służących do nabożeństwa, i t. p., nie będzie mogło być zmienione bez uprzedniego pozbawienia ich przez właściwą władzę kościelną ich charakteru rzeczy poświęconych.

Poddając analizie Konkordat z 1925 r., należy spostrzec, iż zgodnie z art. XV wszyscy duchowni mieli płacić podatki, tak jak inni obywatele. Z kolei z podatku zwolnione zostały gmachy użyteczności publicznej – budynki sakralne, seminaria duchowne, archiwa i biblioteki. W świetle art. XVI Konkordatu uznano iż:

Wszystkie polskie osoby prawne kościelne i zakonne mają, zgodnie z przepisami prawa powszechnie obowiązującego, prawo nabywania, odstępowania, posiadania i administrowania, według prawa kanonicznego, swego majątku ruchomego i nieruchomości, jak również prawo stawiania przed wszelkimi instancjami i władzami państwowymi dla obrony swych praw cywilnych. Osoby prawne kościelne i zakonne są uznawane za polskie, o ile cele, dla których powstały, dotyczą spraw kościelnych lub zakonnych Polski, i o ile osoby, upoważnione do reprezentowania ich i do zarządzania ich dobrami, przebywają stale na ziemiach Rzeczypospolitej Polskiej. Osoby prawne kościelne i zakonne, nie odpowiadające powyższym warunkom, korzystać będą z praw cywilnych, przyznawanych przez Rzeczpospolitą cudzoziemcom.

Doprecyzowano również, które osoby prawne kościelne i zakonne są uznawane za polskie: jeśli cele, dla których powstały, „dotyczą spraw kościelnych lub zakonnych Polski” i o ile osoby upoważnione do ich reprezentowania i zarządzania ich dobrami „przebywają na stałe na ziemiach Rzeczypospolitej” (Dębiński, 2007).

Zgodnie z art. XVIII Konkordatu duchowni oraz wierni wszystkich obrządków znajdujący się poza granicami swej diecezji podlegają ordynariuszowi miejscowemu, zaś władzom kościelnym zagwarantowane zostało prawo nadawania beneficjów i urzędów kościelnych zgodnie z przepisami prawa kanonicznego (art. XIX Konkordatu) (Rzepecki, 2011, s. 288).

Wiele wątpliwości w literaturze przedmiotu wzbudził art. XXIV Konkordatu regulujący sprawy majątkowe kościelnych i zakonnych osób prawnych oraz uposażenia duchowieństwa. Problem odnosił się do dóbr, których Kościół został pozbawiony przez zaborców, a które znalazły się w posiadaniu państwa polskiego. W okresie międzywojennym wśród użytków kościelnych wyraźnie wyróżniono dobra poklasztorne. Zgodnie z zasadą zawartą w art. XXIV ust. 8 Konkordatu uznano, iż obszar włości posiadanych przez domy kongregacji i zakonów oraz należące do nich domy dobroczynne nie może przekraczać 180 ha ziemi ornej. Ważne zdaniem A. Maziarza było traktowanie każdego domu zakonnego oraz placówki dobroczynnej jako „oddzielnej jednostki rolnej” (Maziarz, 2015, s. 550).

Należy podkreślić, że w omawianym okresie Kościół i duchowieństwo korzystali w szerokim zakresie ze zwolnień od podatków, zarówno przychodowych, jak i majątkowych. W sytuacji gdy prawo podatkowe nie przewidywało zwolnienia od podatku, zwolnienia te przyznawane były na mocy postanowień Konkordatu. Jak słusznie spostrzegła Pietrzak, ustawodawstwo podatkowe w dobie międzywojennej ulegało częstym zmianom. Wynikało to m.in. ze wzrastających potrzeb finansowych państwa, bardzo często doraźnych, ale działało się tak również pod wpływem nacisku sfer gospodarczych (Pietrzak, 2003).

Z treści art. XXIV ust. 3 Konkordatu można także wywnioskować, że dotacja miała być roczna, a jej wartość nie niższa od tej, którą wypłacały Kościołowi państwa zaborcze; miała być wypłacana do czasu, kiedy przez późniejszy układ zostanie zawarta odrębna umowa w sprawie dóbr pokościelnych; a w przypadku nadania Kościołowi ziemi z tych dóbr dotacja miała być obniżona o 50 zł za 1 ha nadanej ziemi (Wisłocki, b.d.).

Konkordat proponował kolejne rozwiązania w formie ustaw, które miały bezpośrednio dotyczyć majątku. Rewindykacja dóbr, które Kościół stracił na rzecz państw zaborczych znajdujących się we władaniu państwa w chwili sygnowania umowy konkordatowej, miała być dokonana w drodze układu późniejszego, o czym informuje art. XXIV ust. 3 Konkordatu. Jednakże wybuch wojny we wrześniu 1939 r. zniweczył te plany. Dotyczyło to także kościelnych dóbr, które mieściły się w Polsce, ale były w posiadaniu kościelnych osób prawnych spoza Polski, jak również dóbr należących do osób prawnych Kościoła w Polsce, ale znajdujących się poza granicami. Nie udało się również uregulować problemu darów stołu (*iura stolae*), które to przepisy miał zawierać załącznik „A” (Glinowski, 2007, s. 179–180).

W art. XXIV Konkordatu zasygnalizowano, iż państwo polskie, nie mając czasu na uregulowanie kwestii uposażeń i majątku kościelnego, będzie wypłacać roczne pobory, ale nie niższe aniżeli były pobierane przez zaborców. Kardynał

Sapieha uważał, że takie wzorce godzą w dumę państwową i narodową Polaków. Kardynał pisał: „Przecież rządy te były wrogie tak kościołowi jak narodowi i chcąc prześladować i kościół i polskość taką dotację przyznały; jakże więc teraz rząd polski chce wstępować w ich ślady” (Kępa, 2016, s. 145). Krytyczne stanowisko reprezentowane przez niego wobec Konkordatu z 1925 r. – zarówno w trakcie przygotowań, przyjęcia, jak i ratyfikowania – oparte było przede wszystkim na jego poglądzie jako ówczesnego biskupa na temat miejsca kościoła w państwie oraz sprawowania przezeń jego społecznej i zbawczej misji (Kępa, 2016, s. 146).

Częściowym rozwiązaniem kwestii dóbr zabranych Kościołowi przez państwa zaborcze było zawarcie Układu między Stolicą Apostolską i Rzeczpospolitą Polską w sprawie ziem, kościołów i kaplic pounickich, których Kościół Katolicki pozbawiany został przez Rosję, podpisanego w Warszawie dnia 20 czerwca 1938 r. Nie został on zrealizowany ze względu na wybuch II wojny światowej. Na mocy tego aktu prawnego Watykan zrzekał się dóbr pounickich w zamian za przekazanie 12 tys. hektarów ziemi. Z kolei art. XV Konkordatu normował aspekt opodatkowania kościoła. Według tego przepisu, dobra kościelne podlegały opodatkowaniu z wyjątkiem miejsc kultu, seminariów i klasztorów. Natomiast na mocy art. XVI Konkordatu kościelne i zakonne osoby prawne miały otrzymać swobodę dysponowania własnym majątkiem m.in. poprzez możliwość swobodnego zbywania i nabywania. Istotny był także aspekt przeznaczenia dóbr kościelnych. Według art. XIV Konkordatu zmiana przeznaczenia dóbr kościelnych nie mogła się odbyć bez zgody władzy duchownej. Unormowano również sprawę ochrony zabytków (w przypadku budowli sakralnych). Jak zauważył T. Resler, w każdej diecezji miała zostać powołana komisja dla ochrony dóbr kultury. Do zadań tej komisji mieszanej należało m.in. przygotowanie inwentarza zabytków i kontrolowanie stanu ich zachowania (Resler, 2016, s. 54).

Konkordat zapewnił Kościołowi nienaruszalność cmentarzy, kościołów i kaplic (pod warunkiem, że nie ucierpi na tym bezpieczeństwo publiczne), natomiast dobra kościelne nie mogły zmienić swojego przeznaczenia bez zgody odpowiedniej władzy duchownej. Kościół miał również uprawnienie w zakresie pobierania opłat za chowanie zmarłych na swoich cmentarzach. W przypadku gdy ta odpłatność przewyższała opłatę ustaloną na najbliższym cmentarzu gminnym, musiała ona ulec zatwierdzeniu (przez wojewódzką władzę administracyjną).

Należy również uwypuklić, iż postanowienia konkordatowe były zbliżone z instytucją podatku kościelnego. W okresie międzywojennym prawo to przyznawano wyłącznie Kościołowi. Istotną rolę w zakresie „uporządkowania” finansów Kościoła odegrała ustawa z dnia 17 marca 1932 r. o składkach na rzecz Kościoła Katolickiego, która wprowadzała podatek kościelny na tych samych zasadach

(na całym obszarze państwa). Podatek ten, jak słusznie zauważył Klimiuk, nazywany został składką, ale warto zauważyć, że spełniał wszystkie cechy podatku. Zgodnie z zawartą w ustawie konstrukcją tej daniny, została ona podzielona na składkę zwyczajną i nadzwyczajną. Podatek zwyczajny obliczany był jako procent podstawy podatkowej, którą w tym przypadku stanowił jeden z podatków: podatek gruntowy, podatek dochodowy, podatek przemysłowy lub podatek od nieruchomości w gminach miejskich oraz od niektórych budynków w gminach wiejskich, w wymiarze za rok poprzedzający rok poboru. Maksymalna stawka ustalona została w wymiarze 5% (Klimiuk, 2015, s. 211–212).

Podatek ten uchwalało przedstawicielstwo podatkowe (wybierane przez zgromadzenie parafialne). Członkiem zgromadzenia z urzędu był proboszcz. W świetle tej ustawy podatnikami byli katolicy tego samego obrządku zamieszkujący daną parafię i płacący jeden z podatków oraz katolicy tego samego obrządku, bez względu na miejsce zamieszkania, jeżeli posiadali w okręgu parafii przedsiębiorstwo lub nieruchomość. Warto podkreślić, że nieopłacony podatek kościelny korzystał z gwarancji ustawowej i na wniosek rady parafialnej podlegał ściągnięciu w drodze egzekucji administracyjnej. Ponadto – jak pisał Klimiuk – podatek nadzwyczajny miał być wydatkowany m.in. na budowę, przebudowę, konserwację kościołów, budynków kościelnych i cmentarzy oraz obliczany według tej samej podstawy co podatek zwyczajny. Zatwierdzał go urząd wojewódzki. Ustawa ta w swojej konstrukcji była zbieżna z niemieckim podatkiem kościelnym obligatoryjnym, jednakże obejmowała wyłącznie Kościół katolicki. Co prawda ustawa ta miała wejść w życie z dniem 1 stycznia 1934 r., lecz nie stało się tak ze względu na brak rozporządzeń wykonawczych (Klimiuk, 2015, s. 212).

W okresie dwudziestolecia międzywojennego zauważyć można nie tylko konsolidację i unifikację polskiego systemu podatkowego. W omawianym czasie doszło do opracowania oraz przyjęcia ustawy z dnia 15 marca 1934 r. – Ordynacja podatkowa, która jak słusznie zauważył Witkowski była najobszerniejszą próbą kodyfikacji polskiego ogólnego prawa podatkowego (Witkowski 2013, s. 344).

3. Reforma rolna a Kościół katolicki

Wraz z odzyskaniem przez Polskę niepodległości należało uporządkować wiele „palących” wówczas kwestii prawnych. Jedną z nich była niewątpliwie reforma rolna. Pierwsze rozmowy podjęto w 1919 r. kiedy to do reformy rolnej chciano włączyć również parcelację dóbr kościelnych, co wywołało sprzeciw środowisk kościelnych. Trzeba jednak zauważyć, że reforma rolna uzyskała duże poparcie

wśród społeczeństwa. Z opinią publiczną liczył się również Kościół, który – mimo pewnych zastrzeżeń – ostatecznie ją poparł. Zagadnienie obejmujące reformę rolną w Polsce miało być, zdaniem Glinkowskiego (2007, s. 187), rozumne i przynieść poręczenia własności dóbr należących do Kościoła, co w szerokim wymiarze było niełatwe do zrealizowania. Natomiast regulacja majątku kościelnego, która miała być zawarta w tekście końcowym umowy konkordatowej, została przesunięta do układu zawartego później.

W Kościele katolickim dokonywała się swoista parcelacja wewnętrzna. Celem tej parcelacji było wyrównanie dysproporcji w majątkach beneficjalnych. Była ona przygotowywana i wdrażana w taki sposób, aby nie łamać ustawy o reformie rolnej (Brzeski, 1926). Reforma rolna była bardzo ważna w dziejach rolnictwa w okresie dwudziestolecia międzywojennego. W publikacji Błąd (2019, s. 1013–1046) wyczytać można, iż mianem „reformy agrarnej” określano w naszym kraju zasadniczo parcelację, która była silnie wiązana z komasacją, stając się tym samym drugim zasadniczym elementem poprawy struktury agrarnej.

Odrodzona Polska borykała się z dużym problemem przeludnienia na wsi oraz nędzą ludności chłopskiej. Wymienione trudności stały się fundamentem w tworzeniu „rdzenia” niepodległego państwa polskiego. Sprawy nie ułatwiała jednak to, że w skład kraju wchodziły trzy dzielnice będące dotychczas częścią składową odrębnych organizmów gospodarczych. Cechował je odmienny poziom rozwoju. Zdaniem Błąd odłączenie tych ziem od ich organizmów gospodarczych, tj. trzech państw cesarskich, tworzyło wiele trudności w ich integracji.

W pierwszych latach Polski odrodzonej niezbędne okazało się przeprowadzenie w Polsce Pierwszego Powszechnego Spisu Ludności Polski Odrodzonej. Miał on miejsce w dniu 30 września 1921 r. Była to pierwsza swoista próba zebrania informacji o ludności, jak również „budowie” społeczno-gospodarczej Polski (Błąd, 2019, s. 1023).

Kością niezgody w omawianym okresie stało się przeprowadzenie reformy rolnej w dobrach kościelnych. Podstawą była ustawa o wykonaniu reformy rolnej uchwalona przez Sejm w dniu 28 grudnia 1925 r., gdzie, jak stanowi art. 94 niniejszej ustawy, uwzględniono parcelację dóbr kościelnych. Własny projekt parcelacji zaproponowała Komisja Papieska. Duży zasób ziemi przeznaczony dla reformy rolnej miał być tworzony odrębnie dla każdej diecezji z nadwyżek gruntów posiadanych przez kościelne osoby prawne. Wykraczał on ponad normę przewidzianą w Konkordacie. W pierwszej kolejności miało być pokryte zapotrzebowanie kościelnych osób prawnych. W przypadku gdyby zabrakło ziemi, ówczesny rząd zobowiązał się przeznaczyć na ten cel majątki państwowe. Ziemie przekazane Kościołowi miały być potrącone z nadwyżek ziemi w innych diecezjach. Jego celem było

równomierne uposażenie wszystkich diecezji. W takiej wersji wdrożenie „reformy rolnej” stałoby się jedynie parcelacją dóbr kościelnych między beneficjariuszy kościelnych, bez istotnego znaczenia dla właściwej reformy. W tym samym czasie biskupi głosili potrzebę wspólnego przedyskutowania kwestii parcelacji dóbr kościelnych i pokościelnych. Postulaty wysunięte przez Komisję Papieską spotkały się z dezaprobatą ze strony władzy, która uważała, że kwestia dóbr pokościelnych w świetle ram konkordatowych ma być przedmiotem innych, zupełnie nowych, rozmów ze Stolicą Apostolską (Gołębiowski, 1967, s. 336–339).

Istotne regulacje prawne zawarte zostały w art. IV Konkordatu, który stanowił iż:

Władze cywilne udzielać będą swej pomocy przy wykonywaniu postanowień i dekretów kościelnych:

- a) w razie destytucji duchownego, pozbawienia go beneficjum kościelnego, po ogłoszeniu dekretu kanonicznego o wspomnianej destytucji lub pozbawieniu, oraz w razie zakazu noszenia sukni duchownej;
- b) w razie poboru taks lub prestacji, przeznaczonych na cele kościelne, a przewidzianych przez ustawy państwowe;
- c) we wszystkich innych wypadkach, przewidzianych przez ustawy obowiązujące.

W jego realizacji duże znaczenie miało wydane przez Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego rozporządzenie z dnia 23 marca 1926 r. w sprawie udzielania pomocy państwowej przy wykonywaniu postanowień i dekretów kościelnych. W tym akcie prawnym przewidziano szczegółowy tryb zwracania się władz kościelnych do organów państwowych o zastosowanie środków administracyjnych w wykonywaniu aktów kościelnych. Administracyjne władztwo Kościoła przejawiało się w tym aspekcie w jego szerokich uprawnieniach wydawania prawomocnych decyzji, które stanowiły dla organów państwowych podstawę prawną do stosowania przymusu administracyjnego. Pamiętać należy, że funkcje Kościoła katolickiego o znaczeniu wewnętrznym tworzyły skutki prawne także na forum publicznym, a ich wykonanie było zabezpieczone przez państwowy aparat administracyjny (Krawczyk, 2013, s. 165).

4. Postanowienia wyznaniowe i nauczanie religii

Pośród przepisów regulujących sytuację prawną Kościoła katolickiego w Polsce w okresie międzywojennym ważną rolę pełniły postanowienia wyznaniowe

zawarte w ramach rozdziału V Konstytucji marcowej – „Powszechnie prawa i obowiązki obywatelskie” (tj. art. 110–116 i art. 120 Konstytucji). Gwarantowała ona wszystkim obywatelom wolność sumienia i wyznania (art. 111 Konstytucji). W tym miejscu należy zaznaczyć, że wolność wyznania obejmowała także prawo do zmiany wyznania, jak i niewyznawania żadnej religii. Wolności te normowały dalsze artykuły Konstytucji. Z powodu przekonań religijnych nie można było uchylać się od spełniania obowiązków publicznych. Jak głosi art. 112 ustawy zasadniczej, nie można było nikogo zmusić do przynależności do Kościoła oraz udziału w czynnościach lub obrzędach religijnych. Pełnię praw przyznano tym wyznaniom religijnym, które były uznane przez państwo. Związki religijne otrzymały zatem wiele uprawnień, np. prawo do urządzania zbiorowych nabożeństw publicznych, autonomii wewnętrznej, posiadały również prawo do zakładania oraz posiadania fundacji, funduszy, zakładów wyznaniowych, naukowych i dobroczynnych (art. 113 Konstytucji). Warto zauważyć, że to właśnie na państwie spoczywał obowiązek umożliwienia świadczenia usług religijnych osobom znajdującym się w publicznych zakładach wychowawczych, koszarach, więzieniach i przytułkach (Krześniak-Firlej, 2003, s. 256).

Ustawa zasadnicza normowała także prawne zasady nauczania religii. Po I wojnie światowej katolicka pedagogika, jak podaje w swojej publikacji Zakrzewska (2012, s. 47), była postrzegana w Europie jako ta, która – poprzez głoszenie stałych wartości, z prymatem Boga i idei miłości – może przywrócić ład społeczny i doprowadzić do odrodzenia życia duchowego człowieka. W okresie międzywojennym wiele środowisk podzielało ten pogląd. Podkreślić należy, że Kościół katolicki w tym czasie jawnie opowiadał się za szkołą wyznaniową. Dążenia Kościoła katolickiego do utworzenia państwowych szkół wyznaniowych nie powiodły się, ale nie pozostały też całkowicie daremne. Ich rezultatem było podjęcie działań skutkujących zakładaniem oraz prowadzeniem szkół katolickich przez poszczególne diecezje i zgromadzenia zakonne (Reiner, 1964).

W Polsce międzywojennej placówki te mogły prowadzić działalność za sprawą gwarancji państwowych określonych zarówno w ustawie zasadniczej z dnia 17 marca 1921 r., jak i z dnia 23 kwietnia 1935 r., potwierdzonych w Konkordacie zawartym przez rząd ze Stolicą Apostolską w dniu 10 lutego 1925 r., a także uregulowanych w Kodeksie Prawa Kanonicznego (kan. 1375, kan. 1379 § 1 KPK) oraz w ustawie z dnia 11 marca 1932 r. o prywatnych szkołach oraz zakładach naukowych i wychowawczych (Zakrzewska, 2012, s. 53).

Polscy parlamentarzyści dostrzegli w nauce religii wartość pomocną oraz istotną w wychowaniu młodego pokolenia. Odrzucono wprawdzie projekt postulujący powołanie do życia szkoły wyznaniowej, o którą zabiegał Kościół

katolicki – polska państwowa szkoła była laicka, ale zapewniono w niej prawo do nauczania religii. Obowiązkowe nauczanie religii odbywało się z reguły w liczbie dwóch godzin tygodniowo (Zakrzewska, 2012, s. 56). Szczegółowe postanowienia w tej sprawie unormowane zostały w art. 120 Konstytucji, które regulowały m.in. aspekt obowiązkowego nauczania religii w szkołach publicznych utrzymywanych w całości lub w części przez państwo lub ciała samorządowe i kształcących uczniów poniżej 18. roku życia. Trzeba jednak zaznaczyć, że konstytucyjny przymus nauki religii nie obowiązywał w szkołach prywatnych i wyższych. Nauczaniem religii w szkołach publicznych objęci zostali wszyscy uczniowie. Od zajęć nie można się było uchylić. Podstawy prawne systemu nauczania religii w szkołach i zakładach naukowych zawarte w Konstytucji marcowej, jak pisała Krześniak-Firlej (2003, s. 57), odzwierciedlały charakter ówczesnej polityki oświatowej państwa, uznającej edukację religijną za doniosły czynnik procesu kształcenia oraz wychowania dzieci i młodzieży, jak również były odbiciem poglądów części elit politycznych.

Zakończenie

W Polsce okresu międzywojennego Kościół w swoim władaniu miał ok. 10% ziemi oraz dużą liczbę nieruchomości. Dobra te pochodziły głównie z wielowiekowych darowizn. Uzyskiwane z nich dochody finansowały bieżące potrzeby oraz działalność duszpasterską, oświatową, charytatywną oraz medyczną Kościoła (Piotrowski, 2016). Bogate doświadczenia z okresu dwudziestolecia międzywojennego wskazują również na to, iż nie zawsze polityka prowadzona przez Stolicę Apostolską była zbieżna z tą prowadzoną przez władzę państwową (Koredczuk, 2016, s. 148).

Jak wynika z treści Konkordatu w sprawach odnoszących się do unormowania zobowiązań finansowych państwa wobec Kościoła, sprawy majątkowe zostały znacząco rozszerzone. Przyjęte zostały m.in. jego roszczenia do dóbr skonfiskowanych przez zaborców, a które uprzednio znajdowały się w ręku państwa, zaś ostateczne uregulowanie tej sprawy miało nastąpić w innym układzie. Dotacja miała regulować nie tylko kwestię uposażenia duchowieństwa, wynikającego z projektu, ale także uwzględniać inne wydatki Kościoła. Dotacja dla Kościoła oraz duchowieństwa katolickiego była kilkakrotnie wykorzystywana przez ministrów wyznań religijnych i oświecenia publicznego po to, aby wyrzucić presję na episkopat.

W końcowych latach Polski międzywojennej dokonano próby użycia dotacji dla wzmocnienia polityki rządu w stosunku do mniejszości narodowych. Wskazuje na to chociażby rezolucja Sejmu z dnia 24 lutego 1939 r. (Wisłocki, b.d.). Pozycja finansowo-prawna Kościoła katolickiego w Polsce po odzyskaniu niepodległości modelowała się drogą ewolucji. Właściwie dopiero zawarcie Konkordatu dało asumpt do pełnego uregulowania stosunków między państwem a Kościołem. Zarówno Konstytucja marcowa, jak i Konstytucja kwietniowa dawały przesłanki do traktowania w ustawodawstwie polskim kościołów i związków wyznaniowych oraz pracowników kultu religijnego jako osób posiadających pewne przywileje z racji pełnionych zadań, w porównaniu z innymi osobami fizycznymi i prawnymi (Pietrzak, 2003).

Okres Polski międzywojennej obfitował w wiele zawirowań politycznych, zaś wszelkie zaistniałe w tym czasie konflikty – jak ukazuje historia – były już nie do złagodzenia po II wojnie światowej oraz po zmianie układu politycznego. Spory polityczne, niejasne i nieprecyzyjne kompetencje Komisji Papieskiej, ale przede wszystkim brak porozumienia między ówczesną władzą a Stolicą Apostolską, skutkował zerwaniem Konkordatu w 1945 r., co doprowadziło do wielu zmian politycznych i prawnych w okresie Polski Ludowej.

Bibliografia

Akty prawne

Codex Iuris Canonici, Pii X Pontificis Maximi, iussu digestus, Benedicti Papae XV, auctoritate promulgatus. (1917). *Acta Apostolicae Sedis* 9(2), 11–521.

Konkordat pomiędzy Stolicą Apostolską a Rzeczpospolitą Polską, podpisany w Rzymie dnia 10 lutego 1925 r., Dz. U. z 1925 r. Nr 72, poz. 501.

Układ między Stolicą Apostolską i Rzeczpospolitą Polską w sprawie ziem, kościołów i kaplic pounickich, których Kościół Katolicki pozbawiony został przez Rosję, podpisany w Warszawie dnia 20 czerwca 1938 r., Dz. U. z 1939 r. Nr 35, poz. 222.

Ustawa z dnia 17 marca 1921 r. – Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej, Dz. U. 1921 r. Nr 44, poz. 267.

Ustawa Konstytucyjna z dnia 23 kwietnia 1935 r., Dz. U. z 1935 r. Nr 30, poz. 227.

Ustawa z dnia 16 lipca 1920 r. o państwowym podatku dochodowym i podatku majątkowym, Dz. U. z 1920 r. Nr 82, poz. 550.

Ustawa z dnia 28 grudnia 1925 r. o wykonaniu reformy rolnej, Dz. U. z 1926 r. Nr 1, poz. 1.

Ustawa z dnia 11 marca 1932 r. o prywatnych szkołach oraz zakładach naukowych i wychowawczych, Dz. U. z 1932 r. Nr 33, poz. 343.

Ustawa z dnia 17 marca 1932 r. o składkach na rzecz Kościoła Katolickiego, Dz. U. z 1932 r. Nr 35, poz. 358.

Ustawa z dnia 15 marca 1934 r. – Ordynacja podatkowa, Dz. U. z 1934 r. Nr 39, poz. 346.

Dekret Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 14 listopada 1935 r. o podatku od lokali, Dz. U. z 1935 r. Nr 82, poz. 505.

Rozporządzenie Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z dnia 23 marca 1926 r. w porozumieniu z Ministrem Spraw Wewnętrznych, w sprawie udzielania pomocy państwowej przy wykonywaniu postanowień i dekretów kościelnych, Dz. U. z 1926 r. Nr 44, poz. 271.

Literatura

Błąd, M. (2019). *Reformy rolne Polski Odrodzonej*. W: M. Halamska, M. Stanny, J. Wilkin (red.), *Ciągłość i zmiana. Sto lat rozwoju polskiej wsi* (s. 1013–1046). T. 2. Warszawa: Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN.

Brzeski, T. (1926). Walka o reformę rolną. *Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny*, 6(1), LIV–LXXI.

Cieślak, Z. (b.d.). *Ogólne regulacje prawne Konkordatu z 1925 roku*. Pobrano z <https://www.opiekun.kalisz.pl/ogolne-regulacje-prawne-konkordatu-z-1925-roku/> (25.07.2022).

Dębiński, J. (2007). O konkordacie polskim z 1925 roku. *Saeculum Christianum. Pismo Historyczno-Społeczne*, 14(1), 169–189.

Gąsior, S. (2000). *Regulacja stosunków pomiędzy Kościołem i państwem w konkordatach polskich z 1925 i 1993 r. Studium porównawcze*. Kraków: Wydawnictwo Naukowe Papieskiej Akad. emii Teologicznej.

Glinkowski, B. (2007). Regulacje prawne polskich konkordatów z roku 1925 i 1993 w odniesieniu do mienia nieruchomego Kościoła katolickiego. *Poznańskie Studia Teologiczne*, 21, 177–197.

Gmitruk, J. (2019). Od Stanisława Stojalskiego do Świętego Jana Pawła II. Ruch ludowy i Kościół katolicki w panoramie dziejów. *Rocznik Historyczny Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego*, 35, 11–19.

Gołębiowski, S. (1967). Z problematyki reformy rolnej gruntów kościelnych w Polsce w latach 1918–1950. *Nowe Prawo*, 22(3), 336–346.

Góralski, W. (2018). Postanowienia konkordatu polskiego z 1925 roku i problem ich recepcji i realizacji. *Biuletyn Stowarzyszenia Kanonistów Polskich*, 31, 21–39.

- Kępa, M. (2016). Krytyka konkordatu z 10 lutego 1925 r. w poglądach kardynała Adama Stefana Sapiehy. *Studenckie Prace Prawnicze, Administratywistyczne i Ekonomiczne*, 19, 137–149. doi: 10.19195/1733-5779.19.11.
- Klimiuk, W. (2015). *Podatek kościelny – idea, konstrukcja i recepcja w prawie polskim*. Warszawa: Uniwersytet Warszawski [rozprawa doktorska]. Pobrano z <https://depotuw.ceon.pl/bitstream/handle/item/1170/Praca%20doktorska.pdf?sequence=1> (7.10.2022).
- Koredczuk, J. (2016). Realizacja zasady *pro publico bono* w konkordacie polskim z 1925 roku. W: M. Marszał, J. Przygodzki (red.), *Pro publico bono – idee i działalność* (s. 147–160). Wrocław: E-Wydawnictwo. Prawnicza i Ekonomiczna Biblioteka Cyfrowa. Wydział Prawa, Administracji i Ekonomii Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Krawczyk, P. (2013). Osobowość publicznoprawna w świetle statusu prawnego Kościoła katolickiego w II RP. *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Przyrodniczo-Humanistycznego w Siedlcach. Administracja i Zarządzanie*, 26(99), 159–175.
- Krukowski, J. (2000). *Kościół i państwo. Podstawy relacji prawnych*. Lublin: Redakcja Wydawnictw KUL.
- Krześniak-Firlej, D. (2003). Nauczanie religii rzymskokatolickiej w prawodawstwie państwowym i kościelnym Drugiej Rzeczypospolitej. *Studia Pedagogiczne. Problemy Społeczne, Edukacyjne i Artystyczne*, 14, 243–269.
- Krzywkowska, J., Poterała, T. (2020). Źródła dochodu duchownych katolickich w Polsce i na Słowacji. *Studia Prawnoustrojowe*, 49, 151–169. doi: 10.31648/sp.5857.
- Leszczyński, P. (2006). *Centralna administracja wyznaniowa II RP. Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe „Semper”.
- Leszczyński, P. (2012). Ku nowej perspektywicznej regulacji umownej stosunków między Rzeczpospolitą Polską a Stolicą Apostolską (w związku z analizą dotychczasowych relacji bilateralnych). *Studia Politologiczne*, 23, 179–216.
- Maziarz, A. (2015). *Problem rewindykacji dóbr poklasztornych w okresie II RP na przykładzie Wielkopolski*. W: E. Kozerska, M. Maciejewski, P. Stec (red.), *Historia testis temporum, lux veritatis, vita memoriae, nuntia vetustatis. Księga Jubileuszowa dedykowana Profesorowi Włodzimierzowi Kaczorowskiemu* (s. 545–557). Opole: Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego.
- Pietrzak, H. (2003). Zasady opodatkowania Kościoła katolickiego w Polsce w latach 1918–1952. *Prawo Kanoniczne*, 46(1/2), 193–242. doi: 10.21697/pk.2003.46.1-2.08.
- Piotrowski, M. (2016). *Kościół oskarżony. Historyczne fakty i antyklerykalne mity*. Kraków: Wydawnictwo Ikona.

- Reiner, B. (1964). *Problematyka prawno-społeczna nauczania religii w szkołach w Polsce (1918–1939)*. Opole: Instytut Śląski w Opolu.
- Resler, T. (2016). Konkordat z 1925 roku – podstawa funkcjonowania kościoła katolickiego w II Rzeczypospolitej. *Acta Erasmiana*, 13, 36–57.
- Rzepecki, A. (2011). Problematyka wygaśnięcia Konkordatu zawartego między Rzeczypospolitą Polską a Stolicą Apostolską w dniu 10 lutego 1925 r. *Studia Erasmiana Wratislaviensia*, 5, 285–304.
- Stanisławski, T. (2011). Konsekwencje budżetowe pośredniego wspierania instytucji wyznaniowych ze środków publicznych w Polsce. *Studia z Prawa Wyznaniowego*, 14, 269–282.
- Stanulewicz, M. (2012). Prawo własności w nauczaniu episkopatu II Rzeczypospolitej. *Czasopismo Prawno-Historyczne*, 64(1), 68–75.
- Wenz, W., Skwierczyński M. (2014). Skutki prawne wadliwych czynności prawnych kościelnych jednostek organizacyjnych w zakresie spraw majątkowych. *Wrocławski Przegląd Teologiczny*, 22(1), 127–156.
- Wiślocki, J. (b.d.). *Dotacje państwowe dla Kościoła i skutki finansowe konkordatu z 1925 r.* Pobrano z <http://www.racjonalista.pl/kk.php/s,607/k,4> (24.11.2020).
- Wiślocki, J. (1981). *Uposażenie Kościoła i duchowieństwa katolickiego w Polsce 1918–1939*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.
- Witkowski, A. (2013). Podatek od lokali w Polsce międzywojennej do 1936 r. *Studia Iuridica Lublinensia*, 19, 331–348.
- Włodarczyk, T. (1986). *Konkordaty*. Warszawa: PWN.
- Zakrzewska, A. (2012). Edukacja religijna dzieci i młodzieży szkolnej okresu międzywojennego źródłem humanizacji życia społecznego. *Paedagogia Christiana*, 2, 47–68.

Streszczenie

Celem głównym niniejszego artykułu jest zaprezentowanie pozycji finansowej i prawnej Kościoła katolickiego obrządku łacińskiego w Polsce po odzyskaniu niepodległości oraz opisanie drogi zmian prawnych, jakie dokonały się w wyniku zawarcia Konkordatu i przeprowadzenia reformy rolnej. Za sprawą umowy konkordatowej podpisanej w dniu 10 lutego 1925 r. zaobserwować można wzrost znaczenia Kościoła katolickiego w Polsce, co poświadczają liczne publikacje. W opracowaniu posłużono się metodą dogmatyczno-prawną, zaś przedstawione w niniejszym artykule rezultaty mogą stanowić istotną wskazówkę dla osób interesujących się zagadnieniem relacji na linii państwo–Kościół, zarówno na płaszczyźnie prawnej, jak i historycznej.

SŁOWA KLUCZOWE: finanse, Kościół katolicki, Polska międzywojenna, reforma rolna, Konkordat

Summary

The paper aims at presenting the legal and financial position of the Latin Rite Catholic Church in Poland after the restoration of independence. Moreover, the study describes the path of legal changes that occurred as a result of the Concordat and land reform. As evidenced by numerous publications, due to the concordat agreement signed on February 10th, 1925, an increase in the significance of the Catholic Church in Poland has been observed. The legal-dogmatic method has been applied in the study. The results presented in the article might provide guidance for those interested in the issue of relations between the State and the Church, both on a legal and historical level.

KEYWORDS: finance, the Catholic Church, Interwar Poland, land reform, Concordat

Nota o autorze

Konrad Żurek – mgr, Wydział Prawa i Administracji, WSPiA Rzeszowska Szkoła Wyższa; główne obszary działalności naukowej: prawo publiczne, historia prawa, relacje państwo–Kościół katolicki; e-mail: konrad456@o2.pl; ORCID: 0000-0001-6005-7787.